

10-МАВЗУ. РАҚОБАТЛАШМАГАН БОЗОР ТУРЛАРИ

Асосий тушунчалар

Соф монополия - бу битта сотувчи ва кўп ҳаридорлар қатнашган бозор, ёки ўрнини босадиган товар бўлмаган товарни сотадиган ягона сотувчи бўлган бозор вазияти, ёки тармоқда ягона ҳукмрон фирма бўлиб, фирманинг ишлаб чиқариш ва сотиш чегара си тармоқ чегарасига тенг бўлган бозор.

Олигополия - бу бозор тизимида бирор бир товарни сотишда чекланган фирмалар ҳукмронлик қилиши.

Монопол рақобат бозор - тўлиқ рақобатлашмаган бўлиб, унда қатнашадиган фирмалар сони кўп бўлиб, уларнинг ҳар бири ўз товарлари нарҳини маълум чегара да назорат қилади, яъни улар кичик бўлса ҳам монопол ҳокимиятга эга.

Монопсония - ҳаридор битта бўлиб, сотувчилар кўп бўлган бозор.

Лернернинг монопол кўрсаткичи: $L = \frac{P_m - MC}{P_m} = -\frac{1}{E_p^D}$, бу ерда: L -

монопол ҳокимиятнинг Лернер индекси; P_m - монопол нарх; MC - чекли харажат; E_p^D - талабнинг нархга кўра эластиклиги.

Монопол ҳокимиятни характерлаш учун бозорни марказлашув даражаси кўрсаткичидан ҳам фойдаланилади. Бу кўрсаткич биринчи бўлиб Херфиндал-Хиршман томонидан тавсия этилгани учун, у Херфиндал-Хиршман индекси деб юритилади.

Бу индекс корхоналарнинг бозордаги улушлари йиғиндиси сифатида қаралади ва қайси фирманинг бозордаги улуши юқори бўлса, у фирма бозорда монопол ҳокимиятига эга бўлиши мумкин ёки шундай имконият мавжуд деб қаралади. Фирмалар бозордаги улушига кўра тартиблаштирилади.
 $I = S_1^2 + S_2^2 + S_3^2 + \dots + S_n^2$,

бу ерда: I - Херфиндал-Хиршман индекси; S_1^2 - бозорда энг катта улушга эга бўлган фирма; S_2^2 - ундан кейинги катталиқдаги улушга эга фирма ва хоказо; S_n^2 - энг кичик улушга эга бўлган фирма.

Агар тармоқда ягона фирма бўлиб, унинг маҳсулоти тармоқ маҳсулотини ташкил қилса, S_1^2 қ 100% бўлади ва бундай ҳол соф монополия бўлади, яъни Херфиндал-Хиршман индекси $I = 10000$ га тенгдир.

Масалан, АҚШ да Херфиндал-Хиршман индекси $I = 1800$ дан ошган тармоқлар, монопол тармоқларга киради. Юқоридаги индексдан монополияга қарши олиб бориладиган фаолиятда фойдаланилади. Бозорнинг катта қисмини бир неча фирмалар томонидан эгаллаб олиниш ҳолатига бозорнинг марказлашуви дейилади.

Мавзуга доир масала ва топшириқларнинг намунавий ечимлари

1. Монополист маҳсулотига талаб функцияси берилган $Q=60-P$. Монополистнинг харажатлар функцияси $TC=40+5Q^2$ га тенг. Монополистнинг максимал фойда олишини таъминловчи монопол ишлаб чиқариш ҳажми ва монопол нарх топилсин.

Ечими:

$Q=60-P$ бундан нархни топсак $P=60-Q$ (1), даромад $TR=60Q-Q^2$ бундан биринчи даражали ҳосила олиб чекли даромад $MR=60-2Q$ ни топамиз.

Умумий харажатлар функцияси $TC=40+5Q^2$ дан ҳам биринчи даражали ҳосила олиб чекли харажатни $MC=10Q$ ни аниқлаймиз. Максимал фойда чекли даромад чекли харажатга тенг бўлганда таъминланади $MR=60-2Q=MC=10Q$ бундан $Q=5$ бирликни топамиз буни (1) га қўйсак $P=60-5=55$ бирлик. Фойда $\pi=TR-TC=P \times Q-(40+5Q^2)=275-165=110$

Жавоб: монопол нарх 55 бирлик, фойда 110 бирлик.

2. Монополист маҳсулотига талаб функцияси $Q_D=200-10P$ кўринишида берилган. Қисқа муддатли ораликда умумий харажатлар функцияси эса $TC=0.5Q^2+8Q+100$ кўринишида. Агар ҳар бир маҳсулот бирлигига 6 \$ солиқ белгиланса, маҳсулот нархи ва сотув ҳажми солиқ қўйилишидан олдин ва кейин қанчани ташкил этади?

Ечими:

Талаб функциясидан нархни топиб олсак $P=20-0.1Q$ бўлади. Бундан $TR=(20-0.1Q) \times Q$ ва $MR=20-0.2Q$ ни топамиз. Солиқ қўйилишидан олдин $TC=0.5Q^2+8Q+100$ бундан $MC=Q+8$.

$MC=Q+8=MR=20-0.2Q$ бундан $Q=10$ бирлик ва $P=19$ \$ бўлади. Солиқ қўйилгандан кейин MC 6 \$ га ошиб $MC=Q+14$ ни ташкил этади.

$MR=20-0.2Q=MC=Q+14$ бундан $Q=5$ бирлик ва $P=19.5$ \$ га эришамиз.

Жавоб: солиқ қўйилишидан олдин $Q=10$ бирлик ва $P=19$ \$ эди, солиқ қўйилгандан кейин $Q=5$ бирлик ва $P=19.5$ \$ га тенг бўлади.

3. Монополист маҳсулотига талаб функцияси $Q=200-2P$, ўртача ўзгарувчан харажат функцияси $AVC=20-1.5 \times Q+1/3 \times Q^2$ кўринишида берилган. Монополистнинг максимал фойдаси $266 \times 2/3$ га тенг. Ўзгармас харажат миқдори топилсин.

Ечими:

Умумий ўзгарувчан харажат $VC=AVC \times Q=20Q-1.5 \times Q^2+1/3 \times Q^3$ га тенг. Чекли харажатлар $MC=VC'(Q)=20-3 \times Q+Q^2$.

$TR=P \times Q=(100-0.5 \times Q) \times Q=100 \times Q-0.5 \times Q^2$, $MR=TR'(Q)=100-Q$

Максимал фойда $MR=MC$ да таъминланади $MR=100-Q=MC=20-3 \times Q+Q^2$ бундан $Q^2-2 \times Q-80=0$ га эга бўламиз. Бу квадрат тенгламани ечсак $Q=10$ чиқади. $Q=10$ да $P=95$.

$\pi_{\max}=266 \times 2/3 = P \times Q - VC - FC = 10 \times 95 - 20 \times 10 + 1.5 \times 10^2 - 1/3 \times 10^3 - FC$
бундан $FC = 950 - 200 + 150 - 1000/3 - 266 \times 2/3 = 300..$

Жавоб: Ўзгармас харажат 300 бирликка тенг.

Мустақил ишлаш учун масала ва топшириқлар

1. Умумий харажатлар функцияси қуйидаги кўринишда берилган бўлсин:

$$TC = 1000 + 2Q^2$$

Талаб функцияси эса: $Q_D = 600 - P$ кўринишида. Монополист максимал фойда олиши учун қандай ишлаб чиқариш ҳажмини танлайди ва максимал фойда қанчани ташкил этади?

2. Агар нархга боғлиқ талаб эластиклиги -3 ва чекли харажат 5000 сўм бўлса, маҳсулот нархи аниқлансин.

3. Стадионда бўладиган томоша чипталарига талаб функцияси қуйидагича берилган:

$$Q = 5000 - 2P$$

бу ерда K -ўриндиқлар сони, P -чипта нархи

Стадиондаги ўриндиқлар сони 10 000 тани ташкил этади. Стадионда бўладиган томошага кириш чипталари нархи қанча бўлганда максимал фойдага эришилади?

4. Монополистнинг фойдаси нарх 500 сўм ва ишлаб чиқараётган маҳсулоти ҳажми 100 бирликка тенг бўлганда максимал бўлаётган эди. Агар монополистнинг талаб функцияси тўғри чизиқ шаклида бўлса, унинг функциясини яратинг.

5. Монополист маҳсулотига талаб функцияси $Q = 1650 - 5P$ ва умумий харажатлар функцияси $TC = 5500 + 30Q + Q^2$ кўринишида берилган. Монополистнинг максимал фойдаси топилсин.

6. АҚШ да шоколад етиштирувчи тармоқда 6 та фирма фаолият юритади 1-фирманинг бозордаги маҳсулотлари улуши жами 6 та фирма маҳсулотларининг 30 %ни худди шундай 2-фирма 20 %ни, 3-чиси 18 %, 4-чиси 17%, 5-чиси эса -10% ни ташкил этади. Ушбу тармоқни монопол тармоқ, деб айта оламизми?

7. Францияда шампан виносини ишлаб чиқарувчи тармоқда 8 та фирма фаолият юритади. 1-фирманинг бозордаги маҳсулотлари улуши жами 8 та фирма маҳсулотларининг 20 % ни, худди шундай 2-фирма 15 % ни, 3-чиси 14 % ни, 4-чиси 13% ни, 5-чиси 12 % ни, 6-чиси 10%, 7-чиси эса 9% ни ташкил этади. Ушбу тармоқни монопол тармоқ деб айта оламизми?

8. Монополист маҳсулотига бўлган талаб функцияси $Q=165-0.5P$ ва умумий харажатлар функцияси $ТС=1000+30Q+2Q^2$ кўринишида берилган. Монополистнинг чекли харажати, ўртача харажати, даромади, чекли даромади функциялари ва максимум фойдаси топилсин.

9. Монополист маҳсулотига талаб функцияси $P=68-2Q$ ва умумий харажатлар функцияси $ТС=200+20Q-4Q^2+2/3 \times Q^3$ кўринишида берилган. Монополистнинг максимум фойдаси топилсин.

10. Монополист маҳсулотига талаб функцияси $Q=220-4P$ ва чекли харажат функцияси $МС=10+4Q$ кўринишида берилган. Монополистнинг максимал фойдаси 125 га тенг бўлса, ўзгармас харажатлар миқдори топилсин.

11. Монополист маҳсулотига талаб функцияси $Q=100-4P$ ва чекли харажат функцияси $МС=33-5.5Q+0.5Q^2$ кўринишида берилган. Монополистнинг максимал фойдаси 4.66 га тенг бўлса, ўзгармас харажатлар миқдори топилсин.

12. Монополист X товардан максимал фойдани оляпти. Агар умумий харажатлар функцияси $ТС=20Q-100$ кўринишида ва нархга боғлиқ талаб эластиклиги -2 га тенг бўлса, X товарнинг нархи аниқлансин.

13. Монополист маҳсулотининг нархи 75 \$ га ва умумий харажатлар функцияси $ТС=25Q+453$ га тенг. Монополистнинг фойдани максималлаштираётгандаги нархга боғлиқ талаб эластиклиги аниқлансин.

14. Монополистнинг умумий харажатлар функцияси $ТС=6 \times Q^{1/2}+4.5 \times Q-5$ ва унинг товарига бўлган талаб функцияси $Q=32-4 \times P$ кўринишида берилган. Максимал фойда олиши учун монополист неча бирлик маҳсулот ишлаб чиқариши керак ва максимал фойда неча пул бирлигини ташкил этади?

15. Монополист маҳсулотига талаб функцияси $Q=40-P$ ва умумий харажатлар функцияси $ТС=100-12 \times Q+Q^2$ кўринишида берилган. Фойда миқдори 166 пул бирлигидан кам бўмаслиги шарт қилиб белгилаб қўйилса, максимал маҳсулот сотиш ҳажми аниқлансин.

16. Монополист маҳсулотига талаб функцияси $Q=24-0.5 \times P$ ва умумий харажатлар функцияси $ТС=250-2 \times Q+Q^2$ кўринишида берилган. Агар фойда миқдори 50 пул бирлигидан кам бўмаслиги шарт қилиб белгилаб қўйилса, максимал маҳсулот сотиш ҳажми аниқлансин.

17. Монополистик фирманинг ўзгарувчан харажатлар функцияси маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ бўлиб $VC=Q$ ва ўзгарувчан харажатлар 100 пул бирлигига тенг. Чекли даромад функцияси ҳам маҳсулот

ҳажмига боғлиқ бўлиб $MR=49-P$ кўринишида берилган. Монопол нарх ва Лернер индекси аниқлансин.

18. Монополистнинг умумий харажатлар функцияси қуйидагича берилган:

$$TC=2000+10Q+Q^2;$$

Талаб функцияси эса қуйидагича:

$$Q_D=120-2P$$

а) монополистнинг максимал фойдаси ва Лернернинг монопол кўрсаткичини аниқланг.

б) доимий харажатлар миқдорини қанчага оширсак қисқа муддатли ораликда фирма бозорни тарк қилади?

19. Монополист маҳсулотига талаб функцияси $Q_D=390-10P$ кўринишида берилган. Қисқа муддатли ораликда умумий харажатлар функцияси эса $TC=Q^2+6Q+200$ кўринишида бўлсин. Агар ҳар бир маҳсулот бирлигига 5 \$ солиқ белгиланса, маҳсулот нархи ва сотув ҳажми солиқ қўйилишидан олдин ва кейин қанчани ташкил этади?

20. Монополист маҳсулотига талаб функцияси $Q_D=400-2P$ га, қисқа муддатли ораликда умумий харажатлар функцияси эса $TC=0.5Q^2+60Q+100$ кўринишида берилган. Агар ҳар бир маҳсулот бирлигига 6 \$ солиқ белгиланса, маҳсулот нархи ва сотув ҳажми солиқ қўйилишидан олдин ва кейин қанчани ташкил этади?

Тестлар

1. Рақобатлашувчи фирмдан фарқли ўлароқ монополист:

- ўз маҳсулотига истаган баҳони қўя олади;
- ўз фойдасини максималлаштириш мақсадида чекли харажатларини чекли даромадга тенг ҳолатда ушлаб туради;
- истаган ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқаради ва уни хоҳлаган нархда сота олиш имкониятига эга;
- берилган бозор талаби доирасида максимал фойдани таъминлайдиган маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва баҳосини танлай олади;
- тўғри жавоб йўқ.

2. Агар монополист фойдани $MR=MC=AC$ тенглик таъминланганда максималлаштирадиган бўлса, у ҳолда иқтисодий фойда:

- манфий бўлади;
- мусбат бўлади;
- нолга тенг бўлади;
- ҳам мусбат ҳам манфий бўлади;
- тўғри жавоб йўқ.

3. Қуйидагилардан қайси бири табиий монополия ҳисобланади?

- ОРЕК – халқаро нефт картели;

- б) IBM – компанияси;
- в) “Шарк” нашриёти;
- г) Тошкент метрополитени;
- д) тўғри жавоб йўқ.

4. Соф монополия ва рақобатлашган бозорнинг ўхшаш жиҳатларини кўрсатинг:

- а) ҳар хил товарларни ишлаб чиқаришади;
- б) бозорда ҳаридорлар кўпчиликни ташкил этади;
- в) ҳар қайси фирма горизонтал талабга дуч келишади;
- г) бир хил турдаги товарларни ишлаб чиқаришади;
- д) тўғри жавоб йўқ.

5. Қайси бозорда чекли даромад бозор нархига тенг бўлади?

- а) рақобатлашган монополияда;
- б) соф монополияда;
- в) олигополияда;
- г) рақобатлашган бозорда;
- д) тўғри жавоб йўқ.

6. Олигополия назариясини яратган биринчи иқтисодчи олимни кўрсатинг:

- а) Едвард Чемберлин;
- б) Огюстен Курно;
- в) Джон Робинсон;
- г) Карл Маркс;
- д) тўғри жавоб йўқ.

7. Олигополия бу:

- а) бир хил турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқарувчи катта ҳажмдаги рақобатлашувчи фирмалар йиғиндиси;
- б) унчалик кўп бўлмаган рақобатлашувчи фирмалардир;
- в) фақат битта йирик фирма;
- г) фақат битта йирик ҳаридордир;
- д) тўғри жавоб йўқ.

8. Монополистнинг умумий харажатлар функцияси: $TC=100+3Q$, бу ерда, Q – бир ойда ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми; монополист ишлаб чиқараётган маҳсулотига бўлган талаб: $P=200-Q$, бу ерда, P - маҳсулотнинг нархи. Агар монополист ойида 20 бирлик маҳсулот ишлаб чиқарадиган бўлса, умумий даромад миқдорини аниқланг.

- а) 4000 доллар;
- б) 3600 доллар;
- в) 400 доллар;
- г) 180 доллар;
- д) тўғри жавоб йўқ.

9. Фойдани максималлаштиришга ҳаракат қилаётган монополист ўз маҳсулотининг нархини пасайтиради, агар:

- а) ўртача харажатлар тушиб борса;
- б) реклама харажатлари кўпайиб кетса;

- в) чекли даромад чекли харажатдан катта бўлса;
- г) чекли даромад чекли харажатга тенг бўлса;
- д) тўғри жавоб йўқ.

10. Қайси ҳолларда монополист фойдани максималлаштиришга эришиши мумкин?

- а) чекли харажатлар маҳсулотнинг нархига тенг бўлганда;
- б) чекли харажат умумий харажатга тенг бўлганда;
- в) чекли даромад чекли харажатга тенг бўлганда;
- г) чекли даромад умумий харажатга тенг бўлганда;
- д) тўғри жавоб йўқ.

11. Одатда, монополистнинг чекли харажати маҳсулотнинг нархидан паст бўлади, чунки:

- а) нарх чекли даромаддан пастдир;
- б) нарх чекли даромаддан юқори;
- в) чекли харажат ўртача харажатлардан паст;
- г) чекли харажат ўртача харажатдан юқоридир;
- д) тўғри жавоб йўқ.

12. Монопол рақобатлашган бозорда:

- а) алоҳида олинган сотувчилар маҳсулот баҳосига таъсир кўрсата олади;
- б) реклама муҳим аҳамият касб этмайди;
- в) товарларнинг хусусияти ва сотиш шароити бўйича фарқланади;
- г) ишлаб чиқарувчиларнинг ахборот олишга бўлган тенг имконияти мавжуд;
- д) тўғри жавоб йўқ.

13. Максимал фойда олишни кўзлаётган фирманинг иш ҳақи ставкаси қиймат кўринишидаги меҳнатнинг чекли маҳсулотига тенг бўлмайди, агар:

- а) фирма маҳсулотлар бозорида монополистик мавқега эга бўлса;
- б) меҳнат бозорида фирма монополистик мавқега эга бўлса;
- в) ишчилар касаба уюшмага бирлашган бўлса;
- г) ишчилар касаба уюшмага бирлашмаган бўлса;
- д) тўғри жавоб йўқ.

14. Мукамал рақобатлашган бозорлар ва монополистик бозорлар умумий белгига эга чунки:

- а) улар табақалашган товарлар ишлаб чиқарадилар;
- б) бозорда кўплаб истеъмолчилар ва ишлаб чиқарувчилар мавжуд;
- в) ҳар бир фирманинг ўзгарувчан маҳсулотига бўлган талаб эгри чизиғи горизонтал;
- г) бир хил маҳсулот ишлаб чиқарадилар;
- д) рақобатчиларининг ҳаракатига боғлиқ.

15. Қуйидагиларда чекли даромад бозор нархидан паст бўлмайди:

- а) монополист рақобатчиларда;
- б) монополистларда;
- в) картел иштирокчиларида;
- г) олигополистларда;

д) мукаммал рақобатчиларда.

16. Олигополия-бу бозорнинг шундай тузилмасики, бунда:

а) бир хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи катта миқдордаги рақобатли фирмалар фаолият кўрсатади;

б) табақаланган ишлаб чиқарувчи катта миқдордаги рақобатли фирмалар фаолият кўрсатади;

в) рақобатли фирмалар сони озроқ бўлади;

г) фақат битта йирик фирма;

д) фақат битта йирик фирма истемолчи.

17. Қуйидаги маҳсулотлардан қайси бири ишлаб чиқарувчиларнинг картел тузилмасида ишлаб чиқилмаган:

а) нефт;

б) банан;

в) қанд;

г) буғдой;

д) кофе.

18. Узок муддатли даврда:

а) мукаммал рақобат шароитида фирмалар нол иқтисодий фойда оладилар;

б) бозорга киришда катта тўсиқлар мавжуд, фаолият кўрсатаётган фирмалар мусбат иқтисодий фойда оладилар;

в) мукаммал бўлмаган бозордаги монополистлар ва олигополистлар иқтисодий фойда оладилар;

г) ҳаммаси тўғри;

д) бирортаси ҳам тўғри эмас.